

LA «PERIFÈRIA» DE LA HISTÒRIA. ANÀLISI DE LA HISTORIOGRAFIA NO UNIVERSITÀRIA SOBRE LA CIUTAT ROMANA A CATALUNYA ENTRE EL 1860 I EL 1980

ARNAU LARIO DEVESA
*Institució de Recerca en
Humanitats Milà i Fontanals, CSIC.*
ORCID ID: 0000-0003-2090-6240
arnaulario@gmail.com

RESUM

L'estudi acadèmic de la Història és, indubtablement, una prerrogativa del món universitari actualment, però aquest no ha estat sempre el cas. Aquest article presenta els resultats d'un estudi sobre la historiografia dels "aficionats" i dels "erudits" entre el 1860, data de publicació de la *Historia de Cataluña* de Víctor Balaguer, fins el 1980, el moment de la creació del Servei d'Arqueologia de Catalunya i la conseqüent extinció d'aquest fenomen. Per fer viable la recerca, s'ha pres com a subjecte d'estudi de les ciutats romanes de *Blandae*, *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino* i s'ha dividit l'espai cronològic en tres fases diferents. A través de les interpretacions que es van desenvolupant sobre el fenomen urbà romà s'han pogut entendre les intencionalitats polítiques, acadèmiques i culturals de cada fase historiogràfica, i com ha anat evolucionant l'estudi no universitari del nostre passat.

Paraules clau: Historiografia, *civitas*, Renaixença, Noucentisme, Laietània

Fecha de entrega: 22 de octubre de 2021
Fecha de aceptación: 5 de noviembre de 2021

ABSTRACT

The “Periphery” of History. Analysis of non-university historiography on the Roman city in Catalonia between 1860 and 1980

The academic study of History is nowadays an undeniable prerogative of the university environment, but it has not been always like this. This article presents the results of a research on the historiography of the “enthusiasts” and the “erudite people” between 1860, year of publication of Víctor Balaguer’s *Historia de Catalunya*, and 1980, when the “Servei d’Arqueologia de Catalunya” was created, thus accelerating the extinction of this phenomenon. In order to facilitate the development of this research, the Roman cities of *Blandae*, *Iluro*, *Baetulo* and *Barcino* have been chosen as case studies and the chronological span has been divided in three different phases. Through the interpretations that are made about the Roman urban phenomenon one can assess its political, academic and cultural implications for each historiographic phase, and how the non-scholar study of our past has evolved over time.

Key words: Historiography, *civitas*, *Renaixença*, *Noucentisme*, *Laietania*

ARNAU LARIO DEVESA té un grau en Arqueologia i un altre en Història, ambdós per la Universitat de Barcelona. És membre del grup de recerca CEIPAC-UB i participa activament en diversos projectes de recerca arqueològics amb finançament públic dirigits, entre altres, per acadèmics de les universitats de Barcelona, Pompeu Fabra i Victòria (Canadà). Actualment està cursant un màster d’Arqueologia Clàssica a la Universitat di Roma-La Sapienza i és becari JAE-Intro a l’Institut Milà i Fontanals de recerca en Humanitats (CSIC).

INTRODUCCIÓ

La pervivència física de la grandesa romana en la forma de temples, edificis d’espectacles o monuments funeraris era un recordatori d’un període de “glòria” i alhora una invitació a la seva emulació per algunes persones amb inquietuds intel·lectuals i polítiques

en el context de l'Europa il·lustrada. En el cas català, la vida quotidiana es desenvolupava al voltant de les restes del passat, sobretot a ciutats com Barcelona, Tarragona i Tortosa, on ja durant els segles XVII i XVIII es recuperaven i estudiaven inscripcions i elements arquitectònics per intentar reconstruir la història del que es considerava els precedents de la pròpia comunitat.

Davant la falta d'informació concreta sobre les dinàmiques socials, polítiques i econòmiques del *Conventus Tarraconensis* més enllà del segle I aC. a les històries i descripcions geogràfiques de l'Antiguitat, sempre més interessades en els escenaris bèl·lics que en les províncies pacificades, la ciutat semblava l'únic vincle tangible amb el passat romà. L'urbanisme i les seves dinàmiques eren, de fet, conceptes fàcilment comprensibles per l'erudit modern, i aportaven alhora una perspectiva històrica i ètica per a l'estudi i la comprensió de la civilització romana, dels seus èxits i també de les seves mancances per a un món europeu que des del Renaixement era cada vegada més conscient de la seva pròpia importància. Desgraciadament, la manca d'informació i la impossibilitat de fer encaixar els pocs detalls que es coneixien dins dels prestigiosos i sovint acríticament acceptats textos clàssics va impedir la consolidació de l'estudi de la ciutat romana fins que no es va tenir un volum de dades prou consistent i abundant, i les circumstàncies polítiques ho van afavorir. Malgrat que l'inici cronològic d'aquest estudi s'ha situat a la segona meitat del segle XIX, els autors estudiats han absorbit irremeiablement dels treballs fets pels seus predecessors intel·lectuals, tant les seves recopilacions de materials antics com les seves interpretacions dels textos clàssics.

En aquest cas, es parteix de la hipòtesi que, fins l'establiment d'una historiografia acadèmica especialitzada i amb "vocació científica", la reconstrucció del passat a Catalunya va estar en mans d'una xarxa descentralitzada d'erudits i estudiosos de diversos tipus i formació que buscaven recuperar elements del passat ubicats en el seu entorn més immediat (municipi, comarca o província) per elaborar relats històrics que confirmessin les seves reivindicacions polítiques, socials, culturals i ètniques. Es tracta d'un col·lectiu molt heterogeni per origen social, formació intel·lectual i objectius. És també un grup els límits del qual són difícils de definir, perquè els seus integrants no compartien una mateixa metodologia d'estudi ni valoraven el passat en la mateixa forma. Per contra, es pot parlar d'una sensibilitat similar pel patrimoni (com a testimoni) que era utilitzat com a eina pedagògica. Amb el pas del temps, la lenta però inexorable professionalització i institucionalització de les intervencions arqueològiques i la recerca historiogràfica hauria causat l'extinció d'aquesta xarxa d'estudiosos, llavors privats de les seves fonts principals d'obtenció de noves dades. Aquest procés i els seus trets específics en cada moment es poden reconstruir a partir del cas d'estudi que ofereix l'anàlisi de com va evolucionar el tractament d'un tema d'una certa importància en la historiografia catalana dels segles XIX i XX: la urbanització i la ciutat romana a l'àrea nord-oriental de la Hispània Citerior. El moviment esmentat d'erudits i aficionat locals, estava relacionat -de formes molt diverses- amb la

historiografia general, i va utilitzar aquest tema amb certa freqüència. Aquest ús sembla presentar trets diferenciats que van evolucionar i que es poden relacionar amb el context històric que va tocar viure a aquests erudits.

LA CERCA DELS “ORÍGENS NACIONALS I LOCALS” (1860-1909)

La producció historiogràfica de la segona meitat del segle XIX rep influències lligades al positivisme i a moviments polítics i culturals de caràcter romàntic com la Renaixença, que pretenia evocar episodis gloriosos de la història nacional.¹ Tendència sorgida cap a la dècada de 1830 i plenament consolidada durant la de 1870, que defensava la llengua i cultura catalanes com la via per a la creació d’un “esperit nacional”.² Durant aquest període es va trencar amb la tradició d’elaborar “glosses” dels episodis emblemàtics de la història catalana, i es van construir una sèrie de temes de contingut i orientació essencialista, en els quals es potenciava la singularitat dels pobladors primitius com a element essencial per a la configuració de les cultures modernes. De la mateixa manera, per bona part dels autors, Catalunya era el resultat de la unió de raça (ètnia), llengua i territori; aspectes que podien ser rastrejats des de molt abans de l’aparició de les institucions catalanes medievals.³ En obres historiogràfiques de caràcter general es troben, de fet, capítols sencers dedicats a l’anàlisi de l’origen racial i cultural dels catalans, fet que il·lustra la importància donada a aquests aspectes.⁴

De la mateixa manera, sorgeix un particular interès per les institucions de govern municipal, que gaudien en època romana d’un alt grau d’autonomia política.⁵ Aquest projecte de reconstrucció de la identitat catalana requeria la reconstrucció de les tradicions nacionals i, també de manera explícita, del seu patrimoni històric, idea que no quedava restringida a l’estudi de la Història.⁶

S’ha pres com a punt de partida per aquesta periodització la publicació de la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* de Víctor Balaguer (1860), una obra global que pretenia dotar la historiografia catalana d’un escrit de referència sobre el qual construir un discurs catalanista que fos a l’alçada dels altres nacionalismes europeus del moment. Evidentment, aquesta tendència no és una *rara avis*, ja que arreu d’Europa i d’Espanya s’estaven desenvolupant processos de construcció nacional similars.⁷ Tot i això, per a Balaguer, que no era un historiador acadèmic, la història de Catalunya començava amb els

¹ Cortadella i Morral, 2003; Gracia Alonso, Munilla 2013.

² Gracia Alonso, 2013.

³ Duplá Ansuátegui, Cortadella i Morral, 2014.

⁴ Salvador i Roses a través de Cuyàs i Tolosa, 1977, I:100–166; Pella i Forgas, 1883; Pellicer i Pagès, 1887; Sanpere i Miquel, 1878; Sanpere i Miquel, 1881.

⁵ Balaguer, 1860; Pellicer i Pagès, 1887.

⁶ Gudiol i Cunill, 1902.

⁷ Wulff Alonso, 2003; Mederos Martín, 2014; Álvarez Junco, 2019.

primers comtes, i els temps antics constituïen uns preliminars necessaris per explicar els fets posteriors. El llibre presenta, a més, les característiques pròpies de la recerca historio-gràfica del moment, i va suposar un important fonament (en diversos graus d'intensitat) per a treballs posteriors, com la dispersa però extensa obra de Fidel Fita (1835-1918), les *Memorias históricas de la ciudad de Mataró* de Josep Rius (1866), la *Historia de la villa de Badalona* de Jaume Solà i Seriol (inèdita i inacabada, publicada a Cuyàs i Tolosa, 1977), la *Barcelona: Ressenya històrica* d'Antoni Aulèstia i Pijoan (1878), la *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña* d'Antoni Bofarull (1879), la *Historia del Ampurdán* de Josep Pella i Forgas (1883), els *Estudios Historico-Arqueológicos sobre Iluro* de Josep Maria Pellicer (1887), la *Història de Catalunya* d'Antoni Aulèstia i Pijoan (1887-1889), la *Història de Barcelona* de Salvador Sanpere i Miquel (1890) o *Badalona. Monografia Historich-Arqueològica*, de Gaietà Soler (1890). Al mateix temps, l'obra de Balaguer beu de precedents immediats, com la "*Barcelona Antigua y moderna*" d'Andreu Avel·lí Pi i Arimon (1854), a més de fonts molt particulars, com les cartes anònimes agrupades sota el títol de *Mataró a trozos*,⁸ escrites a principis del segle XIX però publicades a l'annex del capítol I de l'obra de Balaguer.⁹ Resulta indicat esmentar el fenomen de les "guies de la ciutat", on estudiosos locals elaboraven un recorregut literari i geogràfic a través del qual s'explicava la història, en aquest cas, de Barcelona.¹⁰ Tot i conformar una separació artificial, s'entén l'obra de Balaguer com una fita prou influent en la resta d'autors contemporanis i posteriors com per suposar un punt d'inflexió.

Durant aquest període comencen a aparèixer, majoritàriament en obres de caràcter local, mencions d'objectes arqueològics més enllà de les inscripcions, una categoria documental *per se* amb una llarga tradició d'estudi des de finals del segle XV i que es va sistematitzar com a disciplina científica des de mitjans segle XIX a l'entorn del projecte *Corpus Inscriptionum Latinarum* de l'Acadèmia Prussiana. De la mateixa manera, la influència de l'escola prehistòrica francesa i l'arqueològica escandinava, que intentaven elaborar tipologies materials d'elements prehistòrics i protohistòrics i posteriorment confrontar-les amb els textos antics, sembla haver tingut un tardà però intens impacte en els cercles intel·lectuals catalans del moment, i de fet va facilitar la renovació científica de l'escola positivista.¹¹ Si bé els objectes i estructures arquitectòniques del passat són considerades com fonts d'informació vàlides, durant el segle XIX no se'ls dona una entitat historio-gràfica pròpia, i en la majoria dels casos es contemplen com vistosos vestigis d'un passat ja conegut i preestablert. En la majoria de casos, tan sols l'associacionisme arqueològic, els grups excursionistes com el Centre Excursionista de Catalunya (CEC)¹² i ciutadans amb inquietuds culturals mantenien un interès directe en el patrimoni arqueològic, com

⁸ Pellicer i Pagès, 1887, VII.

⁹ Anònim, 1860.

¹⁰ Rodríguez Pedret, 2014.

¹¹ Cortadella i Morral, 2003; Balcells, 2005.

¹² Gudiol i Cunill, 1902.

va passar a partir del 1881 amb el jaciment ibèric i romà republicà (aleshores anomenat “necròpolis”) de Cabrera de Mar.¹³ L’excavació d’aquests jaciments quedava, teòricament, sota la supervisió de les Comissions de Monuments Històrics i Artístics de cada província.¹⁴ D’aquesta manera, en termes generals, els vestigis arqueològics no eren vistos com un material d’estudi per ells mateixos, sinó que servien per donar solidesa al discurs històric sobre elements propis de la quotidianitat, que rarament reben tractament en les grans cròniques dels autors clàssics. Encara que fora de l’àmbit geogràfic de l’estudi, es fa necessari destacar les iniciatives arqueològiques pioneres de Bonaventura Hernández i Sanahuja (1810-1891) entre els anys 1851 i 1891 a Tarragona, que van contribuir en gran mesura al coneixement sobre la ciutat romana.¹⁵ De la mateixa manera, durant la primera i inicis de la segona meitat de segle es van anar recuperant elements “patrimonials”, que en el cas de Barcelona van ser dipositats (paraula que sembla més escaït que “exhibits”) al Museu Provincial d’Antiguitats, situat a la capella de Santa Àgata.¹⁶

Metodològicament, amb el pas de les dècades s’observa una tendència a la sistematització de la recerca històrica, i els autors de les darreres dècades del segle XIX ja critiquen molts dels arguments dels seus predecessors per ser poc “científics”. A Catalunya, com en altres territoris amb un escàs desenvolupament acadèmic, el positivisme va coincidir, a part del component regionalista i catalanista, amb la voluntat intel·lectual institucionalitzadora. Per tant, aquest corrent historiogràfic es va identificar amb les esmentades circumstàncies i “va repercutir en l’àmbit professional, molt més enllà del mètode, com l’impuls decisiu en favor de la professionalitat i la corporativització moderna de l’historiador i de la seva feina”.¹⁷ El debat sobre quines eines s’han d’utilitzar per elaborar hipòtesis sobre el passat és intens. Pellicer i Pagès n’era conscient: “A los que deseen hacer prevalecer otra opinión les rogamos que opongán textos a textos; però no de autores modernos, pues estos, por repetables que sean, no podran igualar nunca a los [clásicos] que en esta y en otras cuestiones exhibimos”.¹⁸ Tot i això, aquest autor presenta algunes contradiccions, ja que quan parla de la prehistòria i protohistòria, les seves afirmacions depenen per complet d’autors moderns, dels que recomana de manera entusiasta la seva lectura i consulta, i de les seves pròpies interpretacions. Tanmateix, la metodologia de treball de Pellicer no li és exclusiva, sinó que fins i tot els estudis previs sobre *Iluro*, consultats per l’autor, ja utilitzen les fonts literàries, com l’*Ora maritima* d’Aviè, i l’etimologia per elaborar complexes conclusions.¹⁹ Totes aquestes interpretacions de finals de segle XIX beuen, en última instància, d’afirmacions molt anteriors fetes per Anni de Viterbo a les seves *Antiquitatum variarum volumina XVII*, concretament al seu apartat titulat “De origine Italiae et Tyr-

¹³ Associació d’Excursions Catalana, 1884.

¹⁴ Remesal *et al.*, 2002; Gracia Alonso, 2013.

¹⁵ Soberanas, Massó i Carballido, 1992.

¹⁶ Gracia Alonso, 2016.

¹⁷ Casassas Ymbert, 2004: 163.

¹⁸ Pellicer i Pagès, 1887: 126.

¹⁹ Anònim, 1860.

rhenorum”²⁰ on, com indica J. M. Cuyàs, lliga els fets i personatges de la Bíblia a les seves hipòtesis.²¹ De la mateixa manera, si bé amb un cert nivell de cautela, encara es seguien veient com a fonts de referència la *Crònica Universal del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades (1606) i els *Anales de Cataluña*, de Narcís Feliu de la Penya (1709), que perpetuaven el discurs llegendari. Gaietà Soler, contemporani de Pellicer i sens dubte un dels autors més sobris i objectius d'aquest període, critica enèrgicament les interpretacions amb poca base documental, un fet fàcilment extrapolable a altres autors coetanis.²² Tot i així, Soler immediatament s'afanya a recomanar la lectura dels *Estudios* de Pellicer, qui, al seu torn, cita i recomana la *Historia del Ampurdán* de Pella i Forgas i els *Orígens y fonts de la Nació Catalana* de Sanpere i Miquel. Això mostra que existia una voluntat de revisió i lectura mútua entre els diversos intel·lectuals, cosa que indicava el dinamisme acadèmic existent a la Catalunya de finals de segle XIX.

De fet, malgrat que la majoria d'obres són producte d'iniciatives individuals relativament autònomes, cal destacar el paper aglutinador i cohesionador d'entitats com l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1729) i l'Ateneo Catalán/Ateneu Barcelonès (1860), que funcionaven informalment com institucions de recerca. La necessitat d'entitats dedicades a la investigació històrica al marge d'una inoperant universitat era manifesta.²³ Tot i que els seus membres tenien el que actualment s'anomena “llibertat de càtedra”, l'ambient de constant debat i exposició de les novetats històriques i arqueològiques servia per establir acords i crear un “mètode de treball” comú. Malgrat aquest aparent “consens”, existien tensions i debats entre diferents autors. L'obra de Bofarull,²⁴ de fet, va néixer com una resposta a la *Història* de Balaguer,²⁵ i no amaga les crítiques a alguns dels punts clau del seu discurs.²⁶ La *Historia crítica* de Bofarull és considerada, en definitiva, una explícita “rectificació” del romanticisme de Balaguer.²⁷ Aquest debat es desenvolupava en una naixent xarxa de publicacions orientades a la difusió dels nous treballs historiogràfics i filològics “científics”: *Revista de Ciències Històriques*, *Revista Històrica Latina*, *Crònica Científica* i *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*. A escala local, caldria destacar com exemples la creació de l'efimera Associació Artística-Arqueològica Mataronesa (1888) i el Museu de Mataró (1894), ambdós destinats a la difusió del patrimoni i la història de la capital del Maresme.²⁸

²⁰ Annio de Viterbo, 1498.

²¹ Cuyàs i Tolosa, 1977: I:31–32.

²² Soler, 1890: 16.

²³ Rubió i Lluch, 1913: 128.

²⁴ Bofarull, 1876.

²⁵ Balaguer, 1860.

²⁶ Duplá Ansuátegui, Cortadella i Morral, 2014.

²⁷ Casassas Ymbert, 2004: 164.

²⁸ Bonamusa i Roura, 2003.

La ciutat és, durant aquesta fase, el cas d'estudi més tractat. En aquest context de cerca d'una història comuna, durant la segona meitat del segle XIX diversos autors van dur a terme exhaustives recopilacions d'informació, que es van traduir en publicacions que narraven els orígens i història de ciutats com Badalona, Mataró o Barcelona. La fase romana d'aquests emplaçaments rep un tractament prioritari respecte altres períodes històrics posteriors, i se'n desprèn que l'arribada dels romans a la costa central catalana era considerada un punt d'inflexió en la construcció de la ciutat moderna en la mesura que la civilització romana li aportava tots els elements polítics, logístics, lingüístics i culturals, necessaris per a la construcció d'identitats a diverses escales i en interacció mútua. En termes més pragmàtics, la fase romana de les ciutats estudiades resultava la més clara d'entre les cronologies més antigues, i per tant, semblava lògic iniciar el relat "arqueològic i patrimonial" en aquell punt, com era el cas de Barcelona.

En el cas dels *Estudios Historico-Arqueológicos sobre Iluro*, la presència romana dóna als mataronins, a part de la resta de "beneficis" de la romanització, els seus referents religiosos principals: les santes Juliana i Semproniana.²⁹ Tot i això, pels autors d'aquest període, la presència romana al territori -que es consolida a partir de fundacions urbanes- resulta opressiva pel substrat indígena, considerat el veritable germen de la nacionalitat moderna, que ressorgirà "millorat" pels avenços romans a partir de la caiguda de la part occidental de l'imperi.

Tal com s'ha pogut veure en la introducció prèvia, l'objectiu principal de les "Històries" locals és lligar el passat amb el present en un relat que volgudament remarca els punts en comú i que amaga o suavitza les diferències. Aquest plantejament afecta decisivament la tria de continguts i el seu tractament.

Pels autors de la segona meitat de segle XIX, la ciutat romana representa el subjecte d'estudi més indicat: un centre de poder que articula i controla el territori circumdant, seu religiosa i política de l'autoritat de Roma i contenidora de les expressions arquitectòniques més conegudes del món antic. El camp deixa de generar interès quan els indígenes passen a integrar-se en les societats urbanes, i només se l'esmenta a l'hora de parlar de les *villae*, tractades al seu torn com un sol model d'assentament basat en les descripcions clàssiques de Columel·la i Varró. L'espai rural, i per tant els seus assentaments, queden relegats a un rol testimonial, sovint dotat d'una naturalesa bucòlica que realça la importància de la ciutat.³⁰ El comerç dels productes agrícoles, que la recerca posterior ha demostrat que era un element clau de l'economia de les ciutats de la costa catalana, rep un tractament superficial.³¹

²⁹ Pellicer i Pagès, 1887.

³⁰ Pellicer i Pagès, 1887: 247.

³¹ Aulèstia i Pijoan, 1878: 9.

En canvi, un element extensament tractat a totes les obres d'aquest període és l'articulació política de les ciutats romanes, les diferències d'estatus, les seves magistratures i les prerrogatives que tenia el govern municipal. Tots els autors estudiats dediquen seccions o capítols sencers a reconstruir els sistemes polítics dels nuclis urbans que estudien, i es fan esforços per enumerar tants magistrats locals com sigui possible a través de l'epigrafia.³² La identificació d'algunes de les inscripcions, sovint descontextualitzades, juntament amb la seva provinença, portava en alguns casos a interpretacions errònies, com el ja citat cas de Pellicer. Cal tenir en compte, però, l'escassetat de recursos dels estudiosos del moment a l'hora de contrastar les informacions que rebien de terceres persones.

Aquest interès pel que consideraven les primeres institucions polítiques de la zona, encaixa amb la voluntat expressa dels autors de cercar l'origen del *model de ciutat burgesa* contemporani no entre els considerats "avantpassats ètnics" -mancats dels atributs de la civilització-, sinó entre les prestigioses magistratures romanes que encara llavors tenien equivalents directes. Tot i això, el discurs romàntic de submissió del substrat indígena persisteix.³³ Bofarull, tanmateix, elogia la tasca "civilitzadora" dels romans, el règim municipal dels quals hauria aportat més a favor de Roma i al futur esperit nacional que la violència dels Escipions.³⁴ Com Balaguer, i malgrat la seva crítica de moltes de les seves afirmacions, Bofarull tenia una visió institucional de la nació, de manera que relacionava l'aparició de Catalunya i la seva pervivència amb la creació i manteniment de les seves institucions.³⁵

Els elements arquitectònics propis de l'urbanisme romà, com les *insulae*, els aqüeductes, els teatres o els temples, reben de manera generalitzada l'apel·latiu de "monuments". Tots els autors consultats reserven a les seves obres un capítol o subapartat a aquestes estructures, que són enumerades i descrites amb detall. En alguns casos, la formació professional de l'autor provoca un interès especial per l'arquitectura.³⁶ Però, al marge de l'anotació de les seves mesures, funcionalitat, materials i característiques especials, no s'integren al relat històric i queden relegades a curiositats arqueològiques que il·lustren un discurs basat majoritàriament en les fonts escrites.

El món funerari i el culte municipal reben un tractament desigual. Mentre que alguns autors aprofundeixen en el tema a través de l'epigrafia, les restes arqueològiques i fins i tot les comparacions antropològiques,³⁷ molts se'n distancien i s'hi refereixen tan sols quan aquests fenòmens són esmentats per l'epigrafia.³⁸

³² Pella i Forgas, 1883: 217–36; Pellicer i Pagès, 1887: 231–34, 257–99; Pi i Arimon, 1854: 83–86, 127–128; Sanpere i Miquel, 1890; Soler, 1890: 31–40.

³³ Balaguer, 1860: 1:67.

³⁴ Bofarull, 1876: 98.

³⁵ Duplá Ansuátegui, Cortadella i Morral, 2014.

³⁶ Sanpere i Miquel, 1890.

³⁷ Aulèstia i Pijoan, 1887; Pella i Forgas, 1883; Pellicer i Pagès, 1887.

³⁸ Pi i Arimon, 1854; Anònim, 1860; Bofarull, 1876; Soler, 1890; Fita, 1896; Cuyàs i Tolosa, 1977: I:100–166.

La segona meitat del segle XIX suposa, doncs, una transició de l'interès per les antiguitats i l'humanisme a una historiografia dedicada no a formular hipòtesis per gestionar una informació sovint limitada i esbiaixada, sinó a la voluntat manifesta de construir un relat històric que -malgrat no sempre posar l'objectivitat com a element prioritari- busca elaborar un discurs coherent i complet. Malgrat que ja havien existit iniciatives prèvies al respecte, és en aquest moment quan la voluntat de construir una identitat pròpia impulsa els diferents sectors intel·lectuals de cada ciutat a sistematitzar la informació disponible i reconstruir una imatge de la ciutat romana que -tot i que serà àmpliament esmenada per autors posteriors- posa les bases per la construcció de la historiografia acadèmica moderna.

LA CONSTRUCCIÓ DEL RELAT HISTÒRIC A TRAVÉS DE L'ARQUEOLOGIA I ELS PRIMERS INTENTS DE SISTEMATIZACIÓ METODOLÒGICA (1909-1939)

El segle XX va arribar el segon moviment, el Noucentisme, que pretenia proveir Catalunya dels símbols d'identitat que servirien com a base per les seves reclamacions polítiques, inclosa l'autonomia.³⁹ Els autors catalans del segle XIX -malgrat la seva evident admiració per grecs i romans- idealitzaven l'Edat Mitjana i utilitzaven els seus símbols com a inspiració per construir el present. A inicis del segle XX, les referències al passat medieval català es consideraven massa recents per servir com a prova de la naturalesa particular de Catalunya. D'aquesta manera, durant les primeres dècades del segle XX es van buscar, per iniciativa personal d'Enric Prat de la Riba i d'Eugeni d'Ors,⁴⁰ vincles amb el món clàssic, l'aleshores considerat "bressol de la civilització europea", com una manera de diferenciar-se culturalment d'Espanya. La presència de grecs a les costes catalanes semblava, doncs, l'origen de la cultura catalana i de la seva identitat política.⁴¹

La data d'inici d'aquesta fase s'ha establert el 1909. Si bé la metodologia i idiosincràsia del Noucentisme ja tenia precedents, en aquest any coincideixen algunes iniciatives clau per a impulsar un canvi. El 1909 es publica la primera edició de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, de Josep Puig i Cadafalch, juntament amb Antoni Falguera i Josep Goday, obra que precediria *L'arquitectura romana a Catalunya* (1911/1934), també de Puig i Cadafalch. Al mateix temps, el 1909 s'inicien formalment les excavacions al jaciment d'Empúries, supervisades per un Institut d'Estudis Clàssics (IEC) i la Junta de Museus de Catalunya (JMC), fundats només dos anys abans (1907). Els resultats s'anirien publicant al nou Anuari de l'IEC, fet que havia de dotar de "legitimitat científica i acadèmica" les intervencions arqueològiques.⁴² Les bases del suport polític d'aquesta tendència histori-

³⁹ Gracia Alonso, 2018: 85.

⁴⁰ Cortadella i Morral, Masat Barcina, 2017.

⁴¹ Prat de la Riba, 1906.

⁴² Cortadella i Morral, 2003.

ografia s'havien instaurat també el 1907 a partir de l'elecció d'Enric Prat de la Riba com a president de la Diputació de Barcelona, qui impulsaria posteriorment la creació d'un altre ens clau, la Mancomunitat (1917-1925). L'impacte de les obres de Puig i Cadafalch i el suport econòmic i institucional de les prèviament esmentades institucions culturals i polítiques s'han considerat com l'element propiciador de la recerca històrica i arqueològica prèvia a la Guerra Civil (1936-1939).

L'exemple més notable d'aquesta situació el proporcionen les ja esmentades excavacions del jaciment d'Empúries, iniciades el 1909. Davant la reticència generalitzada a dur a terme costoses intervencions arqueològiques de dubtós benefici acadèmic, alguns dels membres de l'IEC i la JMC les demanaven, entenent-les com una útil eina de coneixement.⁴³ Aquest interès per l'Arqueologia i concretament per Empúries no era sobtat ni inèdit, sinó que els personatges que marcarien el ritme de la historiografia durant aquest període ja mostraven curiositat per les restes del passat durant el seu període formatiu.⁴⁴ El principal problema el presentava la manca d'arqueòlegs amb experiència de camp, fet que era aprofitat per missions estrangeres.⁴⁵ De la mateixa manera, estudiosos com Adolf Schulten podien visitar jaciments com Empúries i excavar-ne seccions senceres sense deixar cap documentació escrita al respecte,⁴⁶ i només en algun cas es van publicar resultats, això sí, en alemany.⁴⁷ Pellicer destaca en diverses ocasions que va rebre ajuda a l'hora de documentar materials arqueològics de la mà d'un aleshores jove Puig i Cadafalch,⁴⁸ i Pella afirma que el va acompanyar repetides vegades a visitar jaciments.⁴⁹ En aquest mateix context Pere Bosch Gimpera, llavors encara un estudiant i doctorand a Berlín, començava a adquirir nocions de museologia i arqueologia (sobretot la prehistòrica i protohistòrica) que posteriorment intentaria aplicar a la Catalunya de la Mancomunitat i la Segona República.⁵⁰ De la mateixa manera, el món municipal, en aquest cas Barcelona, començava a sistematitzar la gestió i difusió del seu patrimoni arqueològic a partir de la creació de diverses entitats i iniciatives: la Comissió de Cultura (1916), l'Oficina d'Investigacions i Publicacions Històriques (1917), l'ampliació de l'Arxiu Històric i el seu trasllat a la Casa de l'Ardiaca (1918-1922) i la creació del Recull de Documents i Estudis (1920).⁵¹ Les excavacions a la colònia grega d'Empúries van ser el primer pas del desenvolupament d'una arqueologia de caire nacionalista, amb un discurs i contingut que, malgrat ser bruscament interromput per la Guerra Civil i la instauració del franquisme, va quedar lligat indissolublement a la recerca acadèmica, i alguns autors el van seguir aplicant.⁵²

⁴³ Botet i Sissó, 1908: 15-16.

⁴⁴ Botet i Sissó, 1879.

⁴⁵ Puig i Cadafalch, Falguera, Goday i Casals, 1909.

⁴⁶ Barberà i Farràs, 2003.

⁴⁷ Frickenhaus, 1908.

⁴⁸ Pellicer i Pagès, 1887: 123, 153, 237.

⁴⁹ Pella i Forgas, 1883.

⁵⁰ Bosch Gimpera, 1920; Bosch Gimpera, 1922; Bosch Gimpera, 1929.

⁵¹ Riera i Viader, 1995.

⁵² Bosch Gimpera, 1932.

A partir de la dècada de 1920, la confluència de factors molt diversos va generar un canvi de paradigma en la historiografia catalana. Per una banda, es van donar factors estructurals, com l'esgotament de l'entusiasme per les troballes d'Empúries i l'emergència de noves maneres d'estudiar l'Antiguitat, representades per Pere Bosch Gimpera (1891-1974), i per altra cal valorar l'impacte de factors externs com el desmantellament de les estructures que donaven suport a *l'statu quo* d'aquesta fase per part de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). A aquests fets cal sumar la mort del principal impulsor del "classicisme", Prat de la Riba, el 1917 i l'arribada al poder de la Mancomunitat de Puig i Cadafalch, un dels principals defensors del romànic com a principal element d'identitat. Cal destacar també la publicació de la *Història nacional de Catalunya* d'Antoni Rovira i Virgili (1922), que dedica una bona part de la seva obra al període romà. Aquest autor presenta, ja al pròleg, l'ideal que seguia la recerca històrica: "Un hom pot dir que les dues principals feines dels historiadors contemporanis són: suplir allò que no han dit els antics i netejar les obres d'aquests d'errades, faules i contalles".⁵³

Durant aquest període, i seguint el mètode apuntat ja per les enumeracions de "monuments" del segle XIX, es van elaborar diversos *corpora* que recopilaven elements arqueològics per tipologies i localització geogràfica. La col·laboració de Bosch Gimpera amb el *Corpus Vasorum Atiquorum* de la Unió Acadèmica Internacional (1919-) i l'elaboració de la part del *Conventus Tarraconensis* pel projecte *Forma Orbis Romani*⁵⁴ en són alguns exemples. Cal matisar, però, que el *Corpus Vasorum Antiquorum*, encara que ideat i elaborat durant la dècada de 1920, no serà publicat fins a la de 1950.⁵⁵

Bosch Gimpera es fa difícil d'enquadrar en una sola fase del present article, perquè se'l pot considerar una figura de transició; en constant enfrontament amb l'escola historiogràfica immediatament anterior, representada per Puig i Cadafalch,⁵⁶ impulsava el canvi al mateix temps que adoptava bona part del discurs ètnic i argumental dels seus predecessors intel·lectuals i ignorava les contradiccions entre les restes arqueològiques i les fonts escrites en algunes de les seves obres.⁵⁷ De la mateixa manera, durant les primeres fases de la seva carrera va intentar implementar un nou model d'Universitat amb més autonomia i plenament dedicat a la docència.⁵⁸ Al mateix temps, la seva capacitat d'adaptació a la nova realitat historiogràfica el converteixen en una font d'inspiració pels historiadors de la següent generació. Malgrat els seus evidents lligams amb l'àmbit universitari, representa una figura essencial per entendre tant la gestió de les actuacions sobre el patrimoni (com a dirigent del Servei d'Investigacions Arqueològiques), com per les seves propostes de renovació museogràfica inspirades en models alemanys, basats en superar l'emma-

⁵³ Rovira i Virgili, 1922: 25.

⁵⁴ Serra i Ràfols, 1928.

⁵⁵ Bosch Gimpera, Serra i Ràfols, 1951.

⁵⁶ Gracia Alonso, 2016; Gracia Alonso, 2018: 447-514.

⁵⁷ Bosch Gimpera, Serra i Ràfols, 1929; Bosch Gimpera, 1932.

⁵⁸ Bosch Gimpera, 1971.

gatzematge de peces i en convertir el museu en una entitat de recerca. Pel que respecta a Serra i Ràfols -deixeble de Bosch Gimpera i amb el mèrit d'haver redactat la primera carta arqueològica d'Espanya- va tenir una participació clau en l'elaboració de la segona,⁵⁹ malgrat que la seva participació política activa durant la Guerra Civil li van valdre l'exili i el bandejament de les noves autoritats acadèmiques franquistes.⁶⁰

Per als historiadors d'aquest període, la ciutat romana representa, com ja s'afirmava anteriorment, la mostra més evident de la contraposició entre el bàrbar i el civilitzat, i de com la influència colonial es fa sentir en un territori. Tot i això, es fa necessari deixar palès que, malgrat l'evident entusiasme per l'Arqueologia monumental, fins la post-guerra no s'elabora cap gran obra de l'escala dels escrits de Pellicer o Soler sobre les ciutats objecte d'aquest estudi. L'esforç per unir la ciutat del present i la del passat -tan viu en els treballs de la fase anterior com per ser la raó mateixa de les seves aportacions erudites- desapareix entre els historiadors d'inicis del segle XX. Això es dona justament quan l'arquitectura (eminentment barcelonina) s'hi fixa atentament a través de les recerques de Domènech i Montaner⁶¹ i Puig i Cadafalch⁶². Com Grau afirma, "L'erudició documental prossegueix el camí, cada vegada més aprofundit, de la reconstrucció del passat, però minven la tensió interpretativa, el sentit d'urgència del coneixement històric i la jerarquització temàtica".⁶³ De fet, la producció d'historiografia local és escassa, amb algunes notables excepcions, com la inèdita *Monografia històrica sobre els orígens i fundació de Badalona* de Felip Salvador Roses (1891-1956), actualment coneguda tan sols a partir de l'obra de Josep Maria Cuyàs⁶⁴ i les seves notes (MB-AJMCT).

Alguns dels autors de la generació anterior, com Francesc Carreras Candi⁶⁵, malgrat publicar la seva obra durant la segona dècada del segle XX, utilitzen el discurs i els treballs de finals de segle XIX a l'hora de tractar el passat romà de les ciutats catalanes. Amb *Emporion/Emporiae* com a cas més paradigmàtic, el fenomen urbà conforma el punt d'entrada dels elements que permeten als indígenes inserir-se en la prestigiosa i avançada cultura grecoromana.⁶⁶

La interpretació noucentista del món romà, i més concretament de la ciutat, troba el seu desenvolupament més complet amb les institucions municipals, i la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila (1934-35) n'és un clar exemple. Al primer capítol, sota el títol "La gestació de Catalunya", Soldevila es pregunta: "Què degué Catalunya a aquesta romanització?", i respon, a diferència del que afirmaven alguns dels seus contemporanis, que la presència romana va afavorir el procés d'unificació de les terres catalanes a través de la

⁵⁹ Almagro, Serra i Ràfols, Colominas, 1945.

⁶⁰ Prevosti, 2013.

⁶¹ Domènech i Montaner, 1877.

⁶² Puig i Cadafalch, Falguera, Goday i Casals, 1934.

⁶³ Grau i Fernández, 1995: 22.

⁶⁴ Cuyàs i Tolosa, 1977.

⁶⁵ Carreras i Candi, 1916: 52-98.

⁶⁶ Puig i Cadafalch, Falguera, Goday i Casals, 1934: 19-20.

creació del *Conventus Tarraconensis*, que de fet coincideix territorialment (a grans trets), amb el Principat. Afirmar, a més, que el culte imperial municipal va propiciar la reunió de les assemblees o concilis provincials, als quals assistien delegats (*legati*) de totes les comunitats rurals i urbanes.⁶⁷

D'aquesta manera, la ciutat romana és el germen no només de la “civilització”, sinó que va generar unes “proto-corts” generals a Tarragona, fet que queda directament lligat a les Corts medievals i a la Generalitat de Catalunya.⁶⁸ Cal destacar, però, que Soldevila mostra un sorprenent i precoç interès per les relacions entre la ciutat i el seu territori, encara que sigui en el marc de la cerca dels orígens polítics de Catalunya en una obra encarregada per Francesc Cambó (1876-1947), el llavors líder de la Lliga Regionalista.

Millor coneguda ara que en segles anteriors, la ciutat consta, pels autors contemporanis, d'un seguit d'elements que marquen tant la seva funció com el seu estatus. Amb Puig i Cadafalch com a principal interessat,⁶⁹ diversos autors enumeren i tracten els diferents espais i edificis de les ciutats romanes de *Tarraco*, *Barcino*, *Iluro*, *Baetulo*, *Ausa* i *Emporiae*. Malgrat que amb més detall i donant més protagonisme als elements arqueològics, la descripció de les termes, fortificacions, tombes, estàtues,⁷⁰ edificis d'espectacles,⁷¹ temples,⁷² habitatges, aqüeductes i vies⁷³ no es distancia massa de les que duien a terme autors com Pellicer o Soler.

Més enllà de l'arquitectura, sembla que només Rovira i Virgili⁷⁴ s'aventura a aprofundir en l'estudi de les ciutats. Primerament, actualitza el coneixement existent sobre les institucions de govern municipal i la religió pública, als que dedica una breu secció de la seva *Història*. Després d'un relativament original repàs de la “cultura intel·lectual” i del dret romà, posa la seva atenció en l'economia, que fonamenta en troballes de ceràmica classificades tipològicament de manera superficial. Tant per estudiar l'economia com l'agricultura, Rovira i Virgili es val de les escasses mencions d'autors clàssics com Estrabó o Pomponi Mela, però també dels treballs de Heinrich Dressel al Monte Testaccio (Roma)⁷⁵ i de la numismàtica. En aquest apartat fa honor a la seva voluntat expressa de “suplir allò que no han dit els antics i netejar les obres d'aquests d'errades, faules i contalles”⁷⁶ i insereix el relat sobre la costa catalana en època romana en el seu context mediterrani, fet que dona context històric a les seves afirmacions i que l'allunya de les afirmacions en “compartiments estancs” habituals en autors anteriors. Seguidament trobem un repàs poc extens pel que es coneixia en aquell moment de les ciutats de *Barcino*, *Ausa*, *Dertosa*, *Valentia*,

⁶⁷ Soldevila, 1934: 17.

⁶⁸ Cortadella i Morral, Masat Barcina, 2017.

⁶⁹ Puig i Cadafalch, Falguera, Goday i Casals, 1934.

⁷⁰ Albertini, 1913.

⁷¹ Rovira i Virgili, 1922: 97-109.

⁷² Puig i Cadafalch, 1936.

⁷³ Carreras i Candi, 1916.

⁷⁴ Rovira i Virgili, 1922.

⁷⁵ Dressel, 1878.

⁷⁶ Rovira i Virgili, 1922: 25.

Emporiae, Saguntum, Tarraco; aquesta darrera rep un tractament preferent, comprensible si es considera que era la ciutat romana més coneguda del moment amb diferència. L'estudi sobre els elements urbans acaba amb una breu referència als habitatges domèstics i a les viles rústiques, que continuen tenint la mateixa concepció d'edifici opulent i luxós, desvinculat del nucli urbà, destinat més a gaudir del propietari que a l'explotació del seu territori. Per aquest autor, les ciutats formaven un nucli exclusivament romà, al què s'unien les poblacions indígenes veïnes⁷⁷.

El període comprès entre l'inici del segle XX i el final de la Guerra Civil suposa, malgrat el risc que comporta l'excessiva simplificació, un estadi "frontissa" entre les tendències nacionalistes de la "Renaixença" i l'eclosió de la historiografia moderna, moment en que s'arriba al màxim exponent del nacionalisme però simultàniament s'erigeixen les bases per a una historiografia i una Arqueologia basades en l'evidència científica i en el raonament objectiu. L'estudi del fenomen urbà segueix i evoluciona al mateix pas que ho fa la recerca acadèmica; malgrat arrossegar tendències pròpies del segle anterior com l'enumeració de "monuments" i la simple descripció dels elements de la ciutat romana sense integrar-los en un relat històric més gran, es comencen a perfilar els primers interessos per entendre el funcionament intern i extern de la societat municipal i la seva relació amb el seu entorn immediat.

CONSOLIDACIÓ I DECLIVI DE L'ASSOCIACIONISME HISTÒRIC (1939-1981)

El final de la Guerra Civil i la política repressiva de l'autoritat franquista sobre les institucions culturals catalanes va suposar -com ja s'ha explicat prèviament- un punt de trencament respecte la tendència desenvolupada amb anterioritat. Personatges clau com Bosch Gimpera, Rovira i Virgili i Ferran Soldevila es van exiliar i altres com Serra i Ràfols van ser bandejats de les seves funcions per causa de les seves tendències catalanistes.⁷⁸ Tanmateix, noves figures -com Martín Almagro Basch- clarament afins al nou règim, van convertir-se paulatinament en els nous referents institucionals de la recerca històrica i arqueològica. El cas d'Almagro resulta paradigmàtic, ja que des de la seva posició de director del Museu d'Arqueologia, del Servei d'Excavacions, del jaciment d'Empúries i professor a la Universitat de Barcelona, va tenir, fins el 1962, una influència molt gran en l'estructuració de la recerca del passat a Catalunya.

La pràctica de l'arqueologia i l'estudi del passat -en un període caracteritzat per unes institucions acadèmiques i culturals sotmeses a la repressió i una societat civil empobrida- van patir de forma greu. Les conseqüències es deixaren sentir tant en la metodologia com en el procés de generació de coneixement. La majoria d'erudits locals es valien d'in-

⁷⁷ Rovira i Virgili, 1922: 189.

⁷⁸ De Riquer i Permanyer, 1992; Simon i Tarrés, 2006.

tervencions arqueològiques informals o directament del buidatge indiscriminat de jaciments sencers per obtenir noves dades per als seus sovint escassos i inèdits estudis, i, més important, per dotar els incipients museus locals de peces atractives per atreure visitants. Malgrat la irregularitat de les seves intervencions sobre el patrimoni, cal destacar el paper clau que van tenir a l'hora d'identificar i preservar de la destrucció nombrosos objectes i jaciments. A partir de la dècada de 1970, els principals representats d'aquesta erudició local s'enfrontaren amb una nova generació, que, si bé no sempre tenia titulació universitària, defensava una major "professionalització" de l'Arqueologia local. La tendència es va anar orientant progressivament cap a aquesta direcció, fins que es va consolidar i solidificar amb la creació de la Generalitat de Catalunya i, el seu Servei d'Arqueologia i Paleontologia el 1981, que des de llavors s'encarregaria de gestionar administrativament les excavacions de tot tipus (d'urgència, preventives i programades), que en tot cas haurien de ser dirigides i executades per persones amb titulació universitària en Història o Arqueologia. Fet que va posar la rúbrica a una historiografia local ja envellida i que en molts casos no s'havia renovat a nivell generacional, i que a partir de llavors es va veure sense l'oportunitat de començar nous projectes i, per tant, de renovar el seu discurs.

Aquest és el motiu pel qual el límit d'aquesta darrera fase s'ha situat el 1981. Això no vol dir, però, que la producció escrita s'aturés en aquest moment, ans al contrari, ja que, mentre que alguns autors van deixar de publicar, molts van escriure la major part de la seva obra durant les dècades posteriors. Tot i això, bona part dels erudits locals supervivents es van veure severament afectats per la manca de noves dades i per un estancament metodològic que va fer que les fonts i interpretacions utilitzades fossin les mateixes que es defensaven trenta anys enrere. De totes maneres, aquests escrits són reculls d'informació extremadament útils per a l'investigador universitari, sovint desconnectat de les realitats veïnals, tradicionals i antropològiques dels municipis que no li són propis, de manera que, si hom té presents les circumstàncies de la seva producció, les publicacions d'història local han de ser acceptades com a fonts completament vàlides per a qualsevol treball.

Malgrat l'evident i progressivament accentuada separació entre la historiografia acadèmica i la local, no són pocs els casos d'iniciatives de coordinació entre ambdós àmbits, tot i que sovint es tractaven d'intents per part de les administracions i institucions públiques de supervisar les actuacions sobre el patrimoni d'erudits locals. Ja a partir del 1915, moment del nomenament de Bosch Gimpera com a director del Servei d'Investigacions Arqueològiques, es va establir una xarxa de corresponsals locals basada en els antics contactes establerts ja per l'IEC, que, a través de convenis amb diversos museus locals, rebia notícies sobre les troballes que s'anaven produint per poder actuar ràpidament (Gracia Alonso 2016: 373). De la mateixa manera, Bosch Gimpera havia contribuït a difondre metodologies científiques entre certs sectors de la societat catalana, i va fomentar la investigació i documentació arqueològiques a través de les agrupacions i societats excur-

sionistes, fet que va suposar el germen de la seva xarxa d'informants locals.⁷⁹ Al mateix temps, el ja professor de la Universitat de Barcelona va formar les noves generacions d'investigadors, que haurien quedat agrupades, en el que de manera informal s'anomena "Escola catalana (d'Arqueologia)"; aquesta escola va mantenir el seu llegat i heretarà els seus contactes un cop ell ja era a l'exili.⁸⁰ El franquisme va aprofitar la xarxa de contactes bastida pels seus predecessors; la manca de relleu generacional a l'àmbit universitari fins la dècada de 1960 i la consolidació d'un important teixit associatiu durant aquest període van fer que es seguís confiant bona part de la recerca a la historiografia "perifèrica".⁸¹

La historiografia oficial del franquisme va accentuar la visió unitària de la història i va promoure l'aïllacionisme cultural i polític.⁸² Mentre que durant el període catalanista l'antiga Grècia (i el jaciment d'Empúries) havia estat l'element diferenciador respecte Espanya, ara Roma actuava com el germen de la unitat política, religiosa i cultural que defensava el franquisme.⁸³

Si bé durant la primera i segona fases (1860-1936) l'execució i coordinació de les intervencions arqueològiques i patrimonials havien quedat en mans d'intel·lectuals de professions liberals alienes a la Història (i evidentment l'Arqueologia), a partir de la dècada de 1930 i aproximadament fins a la de 1970, la coordinació d'aquestes actuacions va ser desenvolupada per un relativament poc nombrós equip tècnic (no tots universitaris) ajudat per molts col·laboradors locals.⁸⁴ Aquests rebien l'assessorament (sovint esporàdic) dels professionals, però la recerca històrica i arqueològica quedava a la seva absoluta discreció, fet que sovint comportava grans pèrdues d'informació per la manca d'una documentació sistemàtica de les troballes i l'estratigrafia. Tot i això, la figura de l'aficionat és el resultat de l'evolució natural dels fets, i la seva llibertat d'actuació fruit de la inacció i incapacitat de les institucions acadèmiques, fet que era obertament reconegut en la fase anterior. N'hi ha prou amb llegir el comentari de Bosch Gimpera: "No és estrany doncs que la tasca del Servei d'Excavacions hagi pogut recolzar-se en nombrosos col·laboradors i corresponsals locals que han fet una utilíssima feina de prospecció i han auxiliat eficaçment les missions d'estudi dels nostres tècnics sobre el terreny" (Memòria del Servei d'Excavacions Arqueològiques de Catalunya, 1937).⁸⁵

La necessitat d'establir institucionalment aquesta coordinació, juntament amb "la necesidad de atender a la vigilancia de las excavaciones arqueológicas que desde su iniciación en 1905 han permitido reconstruir sobre base firme el pasado remoto de España" (BOE nº 73, 14/3/1939),⁸⁶ van portar a la (re)creació d'una de les estructures més influents

⁷⁹ Gracia Alonso, 2003.

⁸⁰ Guitart i Duran, 2003.

⁸¹ Gracia Alonso, 2016: 389-91.

⁸² de Riquer i Permanyer, 1992.

⁸³ Almagro, 1941: 11.

⁸⁴ Barberà i Farràs, 2003.

⁸⁵ Citat per Barberà i Farràs, 2003: 104.

⁸⁶ Citat per Díaz-Andreu García i Ramírez Sánchez, 2001: 325.

en l'Arqueologia catalana d'època franquista: la *Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas* (CGEA). Aquesta estava, dividida, de més general a més específic, en Delegacions de Zona, Comissaries Provincials i Comissaries Locals.⁸⁷ Durant els setze anys de la seva existència (1939-1955), i davant la disrupció causada per la Guerra Civil a les universitats, la CGEA va ser una peça important en el desenvolupament científic de la recerca, i els seus membres van ser responsables tant dels avenços com del seu relatiu estancament metodològic i teòric.⁸⁸ Cal considerar que, fins a la dècada de 1960, els quadres universitaris no es van renovar, de manera que, fins llavors, les institucions no eren pòls de generació de recerca.

El període de funcionament de la CGEA marca, de manera aproximada, el punt àlgid de l'associacionisme historiogràfic local. De fet, molts dels aficionats, sobretot aquells que ja havien tingut contactes amb el món universitari abans de la Guerra Civil, van exercir de comissaris o representants locals tant per la CGEA com per la seva successora, el Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (SNEA), que va funcionar entre el 1955 i el 1969. Aquest seria el cas de Marià Ribas a Mataró i Josep Maria Cuyàs a Badalona. Un model que va servir per racionalitzar en certa mesura l'estructura del coneixement i la intervenció en el patrimoni arqueològic, però el model va mostrar problemes ja en la primera etapa (CGEA) que en la segona (SNEA) es van aprofundir, malgrat els esforços que es van fer per evitar-ne el col·lapse. Per altra banda, el model de comissaries i delegacions va impedir el necessari desenvolupament de la professionalització de la recerca arqueològica, fet que va endarrerir com a mínim en dues dècades la introducció dels nous corrents teòrics i metodològics ja implantats llavors a Europa.⁸⁹

Els contactes tant entre erudits com entre aquests i els professors universitaris eren esporàdics, asimètrics i sovint depenien de la relació personal entre les dues parts. Tot i així, es produïen trobades i es mantenia correspondència, com les tertúlies entre Marià Ribas i Joan Maluquer de Motes durant la dècada de 1960⁹⁰ o les visites a les excavacions de Badalona (dirigides per J. M. Cuyàs) d'investigadors i personalitats com Serra Ràfols, Duran i Sanpere, Julio Martínez Santa Olalla o Eduard Ripoll, a més de nombroses autoritats polítiques del règim franquista.⁹¹ Al marge dels contactes personals, es va produir una certa transferència de coneixement, com a mínim durant les dècades de 1950 i 1960, com és el cas de les "reunions dels dimecres" de Maluquer de Motes amb els aficionats. Aquesta transferència de coneixement es va dur a terme en les dues següents dècades mitjançant una eina molt particular: el curs d'extensió universitària anomenat Diploma d'Arqueologia Hispànica de la Universitat de Barcelona. Aquests cursos, que es van realitzar entre 1971 i 1992, servien per donar nocions de ciència arqueològica a tothom que

⁸⁷ Barberà i Farràs, 2003.

⁸⁸ Díaz-Andreu García, Ramírez Sánchez, 2001.

⁸⁹ Gracia Alonso, 2021.

⁹⁰ Mayer, 2003.

⁹¹ Padrós Martí, 2003.

volia saber més coses d'aquesta disciplina; a l'hora permetien crear un espai d'intercanvi i comunicació entre els diplomats, en condició de membres de l'Associació de Diplomats d'Arqueologia Hispànica de la Universitat de Barcelona. Aquesta associació es va crear el 1974.⁹²

Tenint en consideració l'extensió d'aquest estudi, no s'aprofundirà més en el context històric ni en la pràctica metodològica dels erudits locals d'aquesta fase, que queden indirectament explicats a partir de la descripció del tractament que feien de la ciutat romana. Cal destacar, però, que l'emergència de generacions de professionals cada cop més nombroses, sobretot en l'espai de vint anys que separa acadèmics com J. Maluquer, P. Palol, M. Tarradell, i A. Arribas dels seus successors, i la reacció contrària de les noves generacions cap als vells aficionats locals, van accentuar el recel dels darrers envers els primers. Ara bé, cal aclarir que alguns d'aquests despectivament anomenats "afeccionats" pels membres de la Universitat van arribar a alts nivells d'erudició. Marià Ribas, el principal representant de la recerca local a Mataró i els seus voltants, n'és un clar exemple. Ell, que malgrat la seva experiència arqueològica mai va ser un arqueòleg professional *strictu senso*, va voler obtenir el ja esmentat Diploma d'Arqueologia Hispànica creat per Maluquer i Tarradell. A l'examen d'obtenció del títol calia fer un comentari d'un text provinent d'una obra arqueològica de prestigi demostrat. En veure'l, Ribas es va aixecar, es va acostar a la taula on seien els membres del tribunal examinador i va manifestar la impossibilitat de realitzar el comentari de text. En ser preguntat el perquè, Ribas va respondre que el text l'havia escrit ell. Era un fragment del seu *Poblament d'Ilduro* (1952).⁹³

La característica principal dels autors d'aquesta fase respecte el seu tractament de la presència romana és un marcat aïllacionisme temàtic, que fa que cada autor tracti els elements dels quals se n'han descobert restes al seu municipi. Les diferents obres, en molts casos de caràcter monogràfic i caracteritzades per l'escassetat de referències bibliogràfiques, són el resultat de la recerca individual de cada aficionat i de les vicissituds de l'arqueologia local, i converteixen el paisatge historiogràfic local en un col·lectiu de "compartiments estancs" sovint sense connexió mútua. Cal tenir present que, durant la segona meitat del segle XX, molts municipis del Maresme, el Barcelonès i La Selva (Blanes), independentment de la seva grandària, tenien algun aficionat o professional de disciplines culturals que "explotava" pràcticament de manera exclusiva el seu patrimoni arquitectònic i arqueològic: A. Duran i Sanpere (Barcelona), J. Font i Cussó i J. M. Cuyàs (Badalona), Ll. Galera (El Masnou), J. Ventura i P. Ubach (Vilassar de Dalt), Ll. Guardiola (Vilassar de Mar), J. M. Modolell (Cabrera de Mar), l'Associació d'Estudis Científics i Culturals (Premià de Mar), M. Ribas i J. Bonamusa (Mataró), J. M. Pons (Arenys de Mar), J. M. Massons (Calella, Santa Susanna i Malgrat de Mar) i V. Coma (Blanes). L'aïllament temàtic i el fet que tant la metodologia com els interessos i objectius de recerca

⁹² Barberà i Farràs, 2003.

⁹³ Coll, 2004: 49-50.

depenguessin de la voluntat individual de l'erudit van fer complicat, però no impossible, establir patrons d'interpretació i comportament generals. Dit això, sí que s'observen algunes tendències compartides entre la majoria dels casos estudiats, que seran tractades a continuació.

Com s'ha apuntat prèviament, el període romà resulta d'interès per a les Històries locals en la mesura que aquest forma part del seu patrimoni històric i deixa vestigis materials que poden ser exposats en els museus municipals. Davant l'absència de restes arqueològiques romanes de rellevància, sovint és el període ibèric, que aporta més nuclis d'hàbitat (poblats), el que concentra els interessos de la historiografia local, sobretot aquella ubicada a les rodalies de Barcelona, Badalona, Mataró i Blanes.⁹⁴ Tenint present el subjecte d'estudi proposat, l'atenció es centrarà en la historiografia d'aquestes quatre ciutats, les úniques localitats, amb la notable excepció del nucli romà republicà de Cabrera de Mar, amb presència del fenomen urbà romà.

El canvi més significatiu respecte la fase anterior és el marcat trencament amb la tradició "antiquària" i descriptiva que havia persistit durant el primer quart del segle XX, on estudiar una ciutat romana equivalia, a grans trets, a descriure el que afirmaven les fonts clàssiques i l'epigrafia i a enumerar els vestigis monumentals més rellevants. Això donava visibilitat al patrimoni arquitectònic de la ciutat moderna i contribuïa a fonamentar la construcció del que podríem considerar una forma d'identitat local, però no pretenia elaborar hipòtesis sobre elements com el poblament, la relació amb el territori rural o el seu paper dins de les dinàmiques regionals.

Davant la manifesta repressió cultural de les autoritats franquistes, qualsevol pretensió, com a mínim expressa, de reivindicar la singularitat del passat català va desaparèixer, i en termes generals s'observa un contingut apoliticisme o l'adhesió al discurs oficialista, que, com ja s'ha detallat, exaltava la unitat dels pobles preromans sota el gentilici "d'espnyols". No obstant això, autors obertament catalanistes a l'exili, com Bosch Gimpera, també utilitzen la mateixa nomenclatura, si bé amb objectius ideològics diferents.⁹⁵ La ciutat romana passa, doncs, de ser la manifestació d'una repressiva però fructífera opressió estrangera, a ser un fred i objectiu subjecte d'estudi, que permetia -ja fos per conviccions polítiques o per genuí interès- una anàlisi funcional i topogràfica allunyada de les grans interpretacions ètniques i culturals de dècades anteriors. De la mateixa manera, sorgeix de forma generalitzada la necessitat de preservar i difondre el passat, i la creació de museus municipals esdevé un dels objectius principals de molts dels erudits locals, que intentaran -a través de les seves intervencions informals en el patrimoni arqueològic- proporcionar materials per noves o reformades entitats com el Museu de Badalona (reformat el 1966), el Museu de Premià de Mar (1983) o el Museu de Mataró (ampliat i traslladat el 1941). Ara bé, la tasca de recuperació del passat romà queda, sobretot als pobles, greument afecta-

⁹⁴ Massons i Esplugas, 2000; Massons i Esplugas, 2005; Massons i Esplugas, 2010; Modolell, 1993; Ubach, 1994.

⁹⁵ Bosch Gimpera, 1946.

da per la manca de publicacions sobre les troballes arqueològiques. En el cas de ciutats com Mataró o Badalona, només la insistència i meticulositat d'aficionats amb càrrec de comissari arqueològic local com M. Ribas o J. M. Cuyàs permeten fer un seguiment prou detallat de l'evolució del coneixement sobre la ciutat romana.

Una de les novetats d'aquest període és l'interès pels estudis topogràfics, consisteix en una diferència respecte "l'aïllacionisme urbà" dels estudis anteriors, que només havien tingut algunes excepcions d'àmbit universitari de la mà d'autors com Bosch Gimpera, que analitzava superficialment el poblament; això sí, per justificar el seu relat ètnic.⁹⁶ Malgrat limitar dràsticament l'abast geogràfic dels seus estudis per motius logístics i de temps, l'aficionat d'aquesta fase busca reconstruir l'entorn de la ciutat i els elements que el caracteritzen, com les vies, els aqüeductes i els assentaments rurals.⁹⁷ En alguns casos, la recerca s'adapta a les particularitats arqueològiques de la ciutat en qüestió, fet que provoca la concentració de l'atenció en elements específics que, fins i tot estant presents en altres municipis estudiats, i reben un tractament especial. Aquest seria el cas de la Via Augusta a Badalona, que pel seu paper articulador de l'urbanisme intern de *Baetulo* és estudiada en detall tant pels estudiosos d'aquesta fase⁹⁸ com pels autors universitaris contemporanis.⁹⁹

El discurs historiogràfic dels erudits locals d'aquest període estava, doncs, marcat per la descripció i enumeració de les troballes arqueològiques. Les interpretacions d'aquestes, malgrat ser manifestament diferenciades i crítiques en relació a les que es produïen el segle XIX, mantenien una forta influència del discurs moralitzador propi de la primera etapa historiogràfica del franquisme, i sovint no evitaven utilitzar el passat romà com a font de prestigi de la pròpia ciutat.¹⁰⁰ J. M. Cuyàs nés un bon exemple. Al mateix temps que critica la manca de fonament científic de moltes afirmacions d'autors anteriors,¹⁰¹ insisteix persistentment en la degeneració moral com a causa de la caiguda de l'Imperi Romà,¹⁰² un argument ja llavors àmpliament superat tant entre els cercles acadèmics com entre alguns aficionats.

La ciutat romana representa, en definitiva, un subjecte d'estudi idoni per a l'aficionat local, que veia com tenia un patrimoni arqueològic sovint molt ric a la seva disposició, ja fos per la seva condició de comissari local d'excavacions, com pel "monopoli historiogràfic" de què disposava. La gran quantitat de dades que s'extreien de les excavacions en terrenys urbans, la disponibilitat de canals de publicació en forma de "notes" arqueològiques i la perspectiva d'enriquir les col·leccions dels museus locals van afavorir un creixement

⁹⁶ Bosch Gimpera, 1946; Bosch Gimpera Soldevila, 1946.

⁹⁷ Duran i Sanpere, 1972; Ribas, 1952; Ribas, 1964; Ribas, 1975.

⁹⁸ Cuyàs i Tolosa, 1977.

⁹⁹ Guitart i Duran, 1976; Prevosti, 1981a; Prevosti, 1981b; Prevosti, 1981c; Gusi i Jener, 1990.

¹⁰⁰ Duran i Sanpere, 1972; Cuyàs i Tolosa, 1977.

¹⁰¹ Cuyàs i Tolosa, 1956, 74; Cuyàs i Tolosa, 1977: I:33.

¹⁰² Cuyàs i Tolosa, 1956; Cuyàs i Tolosa, 1964; Cuyàs i Tolosa, 1958.

sense precedents de l'associacionisme historiogràfic i l'emergència de grans personalitats, que sovint eren les úniques que treballaven sobre el terreny i elaboraven nous treballs acadèmics.

CONCLUSIONS / PERSPECTIVES DE FUTUR

La segona meitat del segle XIX va suposar una transició de l'antiquariat i l'interès humanista a una historiografia dedicada amb la voluntat manifesta de construir un relat històric que, malgrat no posar sempre l'objectivitat com a element prioritari, buscava elaborar un discurs coherent i complet. Malgrat que ja havien existit iniciatives prèvies al respecte, va ser en aquest moment quan, des dels ideals de la Renaixença, la voluntat de construir una identitat pròpia impulsà els diferents sectors intel·lectuals de cada ciutat a sistematitzar la informació disponible i reconstruir una imatge de la ciutat romana que, tot i que va ser àmpliament esmenada per autors posteriors, posà les bases per a la construcció de nous paradigmes i noves pràctiques historiogràfiques. Durant aquest període es va produir una eclosió de nombroses "Històries" locals, escrites per autors com Josep Maria Pellicer o Gaietà Soler, que recollien i complementaven les "Històries" nacionals d'escriptors com Víctor Balaguer o Antoni Aulèstia. Tot i donar poca rellevància a la ciutat antiga, l'arribada dels romans es veia com una "opressió necessària", ja que reprimia el substrat indígena, arrel del català modern, però al mateix temps el dotava de les eines necessàries per valdre's per si mateix com a poble civilitzat a partir de l'Edat Mitjana, per a ells el veritable germen de Catalunya.

El període comprès entre l'inici del segle XX i el final de la Guerra Civil, la segona fase (1909-1939), suposà, malgrat el risc que comportava l'excessiva simplificació, un estadi de transició entre les tendències de "construcció nacional" de la "Renaixença" i l'eclosió de la historiografia moderna. En aquell moment s'arribà a la màxima expressió del nacionalisme, però simultàniament s'erigiren les bases per a una historiografia i una Arqueologia basades en l'evidència científica i en el raonament objectiu. L'erudit local d'aquell període consolidà els seus lligams informals amb la incipient "classe universitària" representada per Pere Bosch Gimpera i els seus deixebles immediats a través de la col·laboració amb les institucions que supervisaven les intervencions arqueològiques a Catalunya. L'estudi del fenomen urbà va seguir i evolucionà al mateix pas que ho va fer la recerca acadèmica, i malgrat arrossegar tendències pròpies del segle anterior com l'enumeració de "monuments" i la mera descripció dels elements de la ciutat romana sense integrar-los en un relat històric més gran, es començaren a perfilar els primers interessos per entendre el funcionament de la societat urbana romana i la seva relació amb el context històric global com a qüestió d'interès historiogràfic.

El moment d'apogeu de l'associacionisme històric i l'erudit local (tercera fase, 1939-1981) arribà a partir de la dècada de 1940. Moment en que malgrat el bruscat canvi ideològic de la superestructura administrativa i universitària, la infraestructura d'aficionats va mantenir la tradició i metodologia establerta durant la dècada anterior. El seu paper va ser clau a l'hora d'analitzar els treballs en Arqueologia i Història de la ciutat romana, sobretot si es té present que bona part dels erudits més eminents formaven part de l'organigrama de la CGEA, i per tant tenien un ampli marge de llibertat a l'hora d'intervenir en el patrimoni arqueològic de la seva demarcació. El discurs historiogràfic d'aquell període estava marcat per la descripció i enumeració de les troballes arqueològiques que els mateixos aficionats havien realitzat. Les interpretacions d'aquestes, malgrat ser manifestament diferenciades i crítiques en relació a les que es produïen en fases anteriors, mantenien una forta influència tant de les narratives decimonòniques com del discurs moralitzador de la primera etapa historiogràfica del franquisme. En conseqüència rarament anaven més enllà d'utilitzar el passat romà com a font de prestigi de la pròpia ciutat. Tot i això, durant aquest període es confeccionen les "Històries" locals més importants fins i tot, en alguns casos, a dia d'avui, fruit d'una innegablement ambiciosa tasca de recopilació i sistematització de les troballes arqueològiques i de la documentació escrita. Aquest és un fet especialment cert a ciutats com Badalona i Mataró, on la recuperació de la topografia de la ciutat romana es va dur a terme a partir dels esforços de Marià Ribas i Josep Maria Cuyàs, ambdós comissaris locals d'excavacions, que van posar les bases per als posteriors estudis universitaris sobre *Iluro* i *Baetulo*.

Si una cosa ha posat de manifest aquest estudi, ha estat la influència del context sociopolític en la recerca historiogràfica. Des dels moments finals de la Renaixença fins a l'adveniment de la democràcia després del franquisme, el passat romà ha estat un tema d'estudi central, però a la vegada tractat de forma molt parcial i molt diferent. Aquest fet va ser el resultat de la gran diversitat de formació i interessos dels diferents autors. Sovint desvinculat i en ocasions enemistat amb la Universitat, l'aficionat o acadèmic local consistí en el producte d'una època en que l'àmbit universitari, absent, desinteressat o inoperant, se servia de l'interès extra-laboral de persones que dedicaven temps i recursos a desenterrar (sovint literalment) el passat dels seus municipis. Aquesta necessària tasca era supervisada ideològicament i metodològicament, sobretot durant les dues darreres fases (1909-1939 / 1939-1981), per les elits acadèmiques i institucionals, tot i que en la majoria dels casos eren els mateixos aficionats els que actuaven com a representants "locals" de les institucions culturals.

L'extinció d'aquest fenomen durant les dècades de 1980 i 1990 i la desaparició física de molts dels seus principals representants durant el segle XXI posa la rúbrica tant al subjecte d'estudi d'aquest estudi com al fenomen en si, superat per la professionalització de l'exercici de l'Arqueologia i el monopoli de la recerca historiogràfica per part de museus, universitats i centres d'investigació. Caldrà, però, analitzar quin és el llegat patrimonial

i intel·lectual que dècades (i segles) de recerca informal han deixat als pobles i ciutats catalans, i com les noves generacions universitàries desenvoluparan la ingent tasca de conservació, gestió i difusió del passat (en aquest cas romà) que està quedant desatesa arran del pansiment generalitzat de l'associacionisme històric i arqueològic local. De fet, un estat de la qüestió ha servit per observar l'evolució d'un fenomen social molt particular que permet –a partir de la comparació– una reflexió en profunditat sobre el patrimoni cultural, històric i arqueològic i sobre la responsabilitat per a la seva preservació, cosa que ens correspon com membres d'una societat.

Pel que respecta al fenomen urbà en època romana, es tracta d'un dels primers subjectes d'estudi tant de la historiografia informal prèvia a l'academicisme universitari com dels seus successors. Això s'explica pel fet que la ciutat representava un element molt proper físicament, fàcil de comprendre i a l'abast de qualsevol que s'hi interessés, sobretot des del punt de vista arquitectònic. Per aquest motiu, molts dels erudits que van dedicar part o la totalitat dels seus estudis a la ciutat romana ho van fer a partir de l'arquitectura i, posteriorment, de la topografia, en un intent de comprendre la disposició dels diferents “monuments” i el seu encaix en el relat dels autors clàssics, que van deixar relativament poca informació sobre les pacífiques urbs de la costa central catalana. És precisament aquesta manca d'informació la que va dur a molts estudiosos dels segles XIX i XX a buscar en la tradició bíblica i l'etimologia les respostes que una incipient Arqueologia prehistòrica no els podia donar sobre l'origen dels pobladors preromans i la seva “romanització”. Ara bé, tot i no tenir res a veure les interpretacions “pre i proto-acadèmiques” amb la recerca universitària d'avui, l'investigador actual que es dedica a la ciutat romana s'ha de sentir hereu dels treballs realitzats per aficionats sense massa recursos que busquen en minses evidències arqueològiques i en relats literaris informació suficient com per entendre l'origen de la seva ciutat, objectiu que, en cas de complir-se, els permetia trobar les seves pròpies arrels i identitat.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTINI, Eugene, “Sculptures Antiques Du Conventus Tarraconensis”, *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, MCMXI-XII, 1913, pp. 323-474.
- ALMAGRO, Martín, “La Colonia Greco-Romana de Ampurias”, *Destino*, 209, 1941, p. 11.
- ALMAGRO, Martín; DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS, Joan; COLOMINAS, Josep, *Carta Arqueològica de Espanya: Barcelona*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1945.
- ÁLVAREZ JUNCO, José, *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Taurus, Madrid, 2019.
- ANNIO DE VITERBO, Giovanni, *Antiquitatum Variarum Volumina XVII*, venundantur ab Joanne Parvo et Jodoco Badio, Impressae rursus opera Ascensiana, París, 1498.
- ANÓNIM, “Mataró á Trozos, ó Sea Historia de La Ciudad de Mataró, Antes Civitas Fracta, y Anteriormente Iluro, Por Un Sugeto Que No Es Natural de Ella”, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, Librería de S. Manero, Barcelona, 1860.
- ANTÓN PELAYO, Javier, “La Historiografía Catalana del Siglo XVIII. Luces y sombras de un proyecto ilustrado y nacional”, *Revista de Historia Moderna*, 18, 2000, pp. 289-310.
- ASSOCIACIÓ D’EXCURSIONS CATALANA, *Butlletí de l’Associació d’Excursions Catalana*, vol. 6, Impremta Renaixensa, Barcelona, 1978.
- AULESTIA I PIJOAN, Antoni, *Barcelona: Ressenya Històrica*, La Renaixença, Barcelona, 1878.
- AULESTIA I PIJOAN, Antoni, *Història de Catalunya*, La Renaixença, 2 vols., Barcelona, 1887.
- BALAGUER, Víctor, *Historia de Catalunya y de La Corona de Aragón*, 5 vols., Librería de San Manero, vol. 1, Barcelona, 1860.
- BALCELLS, Albert, *Historia de la historiografia catalana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2005.
- BARBERÀ I FARRÀS, Josep, “La lluita per la successió en el projecte d’investigació de Bosch Gimpera: L’Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) i l’Institut d’Arqueologia i Prehistòria de La Universitat (IAP)”, a *L’arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les Jornades d’historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d’octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 103-114.
- BOFARULL, Antoni, *Historia Crítica (Civil y Eclesiástica) de Cataluña*, Joan Aleu i Fugarull editor, Barcelona, 1876.
- BONAMUSA I ROURA, Joan, “La investigación Arqueológica al Maresme”, a *L’arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les Jornades d’historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d’octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 125-140.
- BOSCH GIMPERA, Pere, “La Arqueologia Preromana Hispánica”, a *Hispania “Geografía, Etnología e Historia”*, Editorial Renacimiento, Sevilla, 1920.
- “Ensayo de una Reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península Ibérica”, *Boletín de La Biblioteca Menéndez Pelayo*, 4, 1922, pp. 11-50.
- “El Estado Actual de la Investigación de la Cultura Ibérica”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 94, 1929, pp. 27-132.
- *Etnología de la Península Ibérica*, Alpha, Barcelona, 1932.
- *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1946.
- *La Universitat i Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1971.
- BOSCH GIMPERA, Pere; DE CALASSANÇ SERRA I RÀFOLS, Joan, *Emporion. IV Congreso Internacional de Arqueología*, Exposición Internacional de Barcelona, Barcelona, 1929.
- *Corpus Vasorum Antiquorum: Espagne. Musée Archéologique de Barcelone*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1951.
- BOSCH GIMPERA, Pere; SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Catalònia, México D.F, 1946.
- BOTET I SISSÓ, Joaquim, *Noticia Historica y Arqueologica de la Antigua Ciudad de Emporion*, A. Gómez Fuentesbro, Madrid, 1879.
- *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de D. Joaquín Botet i Sisó el día 27 de diciembre de 1908*, Establecimiento Tipográfico Dolores Torres, Girona, 1908.
- CARRERAS I CANDI, Francesc, *Geografía General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, A. Martín, Barcelona, 1916.
- CASASSAS YMBERT, Jordi, “La historiografía del positivisme”, a *Historia de la historiografia catalana: Barcelona, 23, 24 i 25 d’octubre de 2003*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2004.
- COLL, Ramon, *Història arqueològica de Premià*, Ajuntament de Premià de Mar, Premià de Mar, 2004.
- CORTADELLA I MORRAL, Jordi, “Historia de l’arqueologia a Catalunya, avui”, a *L’arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les Jornades d’historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d’octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 17-30.
- CORTADELLA I MORRAL, Jordi; MASAT BARCINA, Albert, “Augusto e Historiografías Periféricas: Estudio de la figura de Augusto”, a *La Historiografia catalana*, *Revista de historiografia*, 27, 2017, pp.49-62.
- CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria, “Badalona a la luz de recientes excavaciones geológicas”, *Ibérica: Revista*

- quincenal *ilustrada*, 330, 1956, pp. 419-426.
- “Ante la conmemoración del 2150 aniversario de la fundación de Badalona”, *Policia municipal: Revista técnico-legislativa*, 283, 1958, pp. 73-78.
- “Las excavaciones arqueológicas, libro abierto sobre la Baetulo romana y el Museo Municipal”, *Revista de Badalona*, 1212, 1964, pp. 21-22.
- *Història de Badalona*, 6 vols., Gràfiques Duran, Badalona, 1977, vol. 1.
- DÍAZ-ANDREU GARCÍA, Margarita; RAMÍREZ SÁNCHEZ, Manuel, “La comisaría general de excavaciones arqueológicas (1939-1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista”, *Complutum*, 12, 2001, pp. 325-344.
- DOMÈNECH I MONTANER, Lluís, “En busca de una arquitectura nacional”, *La Renaixensa*, 7, 10, 1877, pp. 149-160.
- DRESSEL, Heinrich, *Ricerche sul Monte Testaccio*, Salviucci, Roma, 1878.
- DUPLÀ ANSUÁTEGUI, Antonio; CORTADELLA I MORRAL, Jordi, “Nota sobre antigüedad, nacionalismo(s) e historiografía: Dos estudios de caso en las historiografías vasca y catalana”, *Veleia*, 31, 2014, pp. 261-276.
- DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història: La formació d'una gran ciutat*, vol. 1, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1972.
- FITA, Fidel, “Badalona. Su iglesia parroquial”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 28, 1896, pp. 168-172.
- FRICKENHAUS, August, “Griechische Vasen aus Emporion”, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MC-MVIII, 1908, pp. 195-241.
- GRACIA ALONSO, Francisco, “Pere Bosch Gimpera y la formación de l'Escola de Barcelona (1915-1939)”, a *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les Jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 31-92.
- *Pensar la Universitat. Escrits de Bosch Gimpera*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2011.
- “Archaeology and Nationalism: The development of Archaeology in Catalonia in the Early Twentieth Century”, *Complutum*, 24, 2, 2013, pp. 131-144.
- “Historia de la arqueología catalana. Formació i estabilització (1907-1975)”, *Tribuna d'Arqueologia*, 2013-14, 2016, pp. 365-393.
- *La construcción de una identidad nacional. Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2018.
- “De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969): su influencia en la investigación local”, a *El área norte de la provincia de Barcelona, Laietània*, 22, 2021, pp. 31-54.
- GRACIA ALONSO, Francisco; MUNILLA, Gloria, “The influence of Nationalism in the Origins of Classical Archaeology in Catalonia (1875-1907)”, a *Classical Archaeology in the Late Nineteenth Century*, Swedish Institute of Classical Studies in Rome, Rome, 2013.
- GRAU I FERNÁNDEZ, Ramon, “La historiografía de Barcelona abans de la institucionalització”, *Barcelona: Quaderns d'història*, 1, 1995, pp. 11-23.
- GUDIOL I CUNILL, Josep, “L'excursionisme i l'arqueologia”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 87, 1902, pp. 89-112.
- GUITART I DURAN, Josep, *Baetulo: Topografia arqueològica, urbanisme e historia*, Museu de Badalona, Badalona, 1976.
- “L'Institut d'Estudis Catalans i la política de recerca arqueològica durant la Segona República i la Postguerra”, a *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 93-102.
- GUSÍ I JENER, Francesc, “Els sondatges arqueològics de Can Xammar. Campaña de 1970”, *Laietània*, 5, 1990, pp. 20-27.
- MASSONS I ESPLUGAS, Josep Maria, *Història de la vila de Santa Susanna*, Ajuntament de Santa Susanna, Santa Susanna, 2000.
- *Història de la ciutat de Calella*, Arxiu Municipal de Calella, Calella, 2005.
- *Història de la vila de Malgrat de Mar*, Ajuntament de Malgrat, Malgrat, 2010.
- MAYER, Marc, “Marià Ribas: L'exponent d'una època”, a *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 115-124.
- MEDEROS MARTÍN, Alfredo, “Análisis de una decadencia. La arqueología española del siglo XIX, II (2), la crisis de la Restauración (1868-1885)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 2014, pp. 149-191.
- MODELELL, Josep Miquel, *Cabrera de Mar. Castell de Sant Vicenç o de Burriac. Síntesi històrica*, L'aixernador edicions, Argentona, 1993.
- PADRÓS MARTÍ, Pepita, “Badalona i l'arqueologia catalana durant la República i el Franquisme: Joaquim Font i Cussó i Josep Maria Cuyàs i Tolosa”, a *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975): Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*, Museu de Mataró, Mataró, 2003, pp. 205-216.
- PELLA I FORGAS, Josep, *Historia del Ampurdán: Estudio de la civilización en las comarcas del noroeste de Catalunya*, Luis Tasso y Serra impresor, Barcelona, 1883.
- PELLICER I PAGÈS, Josep Maria, *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España tarraconense, Región Layetana*, Establecimiento tipográfico de Feliciano Horta, Mataró, 1887.
- PI I ARIMON, Andreu Avel·li, *Barcelona antigua y moderna, ó descripción e historia de esta ciudad desde su*

- fundación hasta nuestros días*, Tomàs Gorchs, Barcelona, 1854.
- PRAT DE LA RIBA, Enric, *La nacionalitat catalana*, L'Anuari de la Exportació, Barcelona, 1906.
- PREVOSTI, Marta, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Oikostau, Badalona, 1981.
- *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, vol. 1, Editorial Rafael Dalmau, Mataró, 1981.
- *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, vol. 2, Editorial Rafael Dalmau, Mataró, 1981.
- “forma Conventus Tarraconensis 1: Baetulo-Blanda. La Primera Carta Aqueològica de la Península Ibèrica”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 24, 2013, pp. 67-84.
- PUIG I CADAFALCH, Josep, “El Temple Romà de Barci descobertes d'elements de la cornisa”, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII, 1936, pp. 89-97.
- PUIG I CADAFALCH, Josep; FALGUERA, Antoni; GODAY I CASALS, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1909.
- PUIG I CADAFALCH, Josep; FALGUERA, Antoni; GODAY I CASALS, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Segona edició, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1934.
- REMESAL, José; AGUILERA, Antonio; PONS, Lluís, *Comisión de antigüedades de la Real Academia de la Historia. Catalunya*, Departament de cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2002.
- RIBAS, Marià, *El poblament d'Ilduro*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1952.
- *Els orígens de Mataró*, Editorial Rafael Dalmau, Mataró, 1964.
- *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Editorial Rafael Dalmau, Mataró, 1975.
- RIERA I VIADER, Sebastià, “Gènesi i primera etapa de l'Institut Municipal d'Història (1916-1989)”, *Barcelona: Quaderns d'història*, 1, 1995, pp. 25-31.
- RIQUER I PERMANYER, Borja de, “Apogeo y estancamiento de la historiografía contemporánea catalana”, *Historia contemporànea*, 7, 1992, pp. 117-134.
- RIU-BARRERA, Eduard, “El discurs acadèmic de J. Puig i Cadafalch de 1935 sobre les lleis històriques de la vida dels estils arquitectònics”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 32, 2018, pp. 120-136.
- RODRÍGUEZ PEDRET, Carmen, “Les guies de Barcelona al segle XIX”: La construcció d'una historiografia particular”, *Quaderns d'Història*, 2014, pp. 171-209.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni, *Historia Nacional de Catalunya*, Edicions Pàtria, Barcelona, 1922.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni, “La Escuela Histórica Catalana”, *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública del Dr. Cosme Parpal y Marqués*, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, Barcelona, 1913.
- SANPERE I MIQUEL, Salvador, *Orígens y Fonts de la Nació Catalana*, La Renaixença, Barcelona, 1878.
- “Los Íberos”, *Revista de Ciencias Históricas*, 2, 1881, pp. 122-140.
- *Historia de Barcelona*, La Editora Española, Barcelona, 1890.
- SIMON I TARRÉS, Antoni, “Algunes consideracions sobre la trajectòria de la historiografia catalana recent”, *Idees. Revista de Temes Contemporanis*, 29, 2006, pp. 97-107.
- SOBERANAS, Amadeu; MASSÓ I CARBALLIDO, Manuel Jaume, *Bibliografía Impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramón Berenguer IV, Tarragona, 1992.
- SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Alpha, Barcelona, 1934.
- SOLER, Gaietà, *Badalona. Monografia Historich-Arqueològica*, Imprempta de Fidel Giró, Barcelona, 1890.
- UBACH, Pau, *Memòries etno-arqueològiques: 6.000 anys d'història en el Maresme: Vilassar de Dalt, 1934-1993*, L'aixernador edicions, Argentona, 1994.
- WULFF ALONSO, Fernando, *Las esencias patrias. Historiografía e Historia Antigua en la construcción de la identidad española (siglos XVI-XX)*, Editorial Crítica, Barcelona, 2003.